XIX. YÜZYILDA BATILI SEYYAHLARIN GÖZÜYLE BURSA HAMAMLARI

Burcu Kutlu Dilbaz*

Bursa Hamams from the Eyes of Western Travelers in the 19th Century

Abstract

The lands that Ottoman Empire, which embraced various civilizations over the centuries, lived in are treasure with its cultural richness. One of the cities that reflect the cultural richness of the Ottoman Empire is the city of Bursa. With this characteristic, Bursa is of interest to foreign travelers for centuries. We see that travelers who visited Bursa came to the city for different purposes. Since the 15th century, many foreign diplomats, merchants and missionaries visited the city, especially to research the Ottoman palace in here. And some travelers came to make geographical and archaeological researches along with historical researches about Bursa, an important historical city. And a large part of travelers had been in Bursa for touristic purposes. Since 15th century, the number of foreigners, who came for visiting, has continuously increased and has reached its peak in 19th century. When looked at the 19th century, alongside the social life and cultural richness in the city generally, it is seen that hammams are drawing the attention of travelers. Also, in order to prevent the possible epidemic diseases in social city life, it was encouraged that the foreigners who came to city from outside to go to hammams. Therefore, it was thought that hammams are important in terms of health. Most of the travelers were stated their thoughts about hammams, which have great importance in life as well as in terms of health. The travelers have told about hammams, which they have found them different, in their travel books in detail. The physical structures of hammams, which they described as a social gathering places, were also arose their interest. They stated that their buildings were clean and well maintained as their waters have healing powers. The art historian travelers were also found hammams interesting and told the architecture of the structures and their artistic features detailed in their works. The Ottoman Empire built many hammams in Bursa. Today, a large part of these hammams are being used as cultural centers by renovating or they serve as true hammams.

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı

In this paper, it is analyzed of the evaluation of hammams, which are a part of social life in Ottoman period, through the eyes of Western travelers with using Bursa hammams sample in 19th century. The evaluation of hammams, which are an important element of Ottoman cultural heritage, with Western historical references will contribute to the Bursa hammams researches.

Giriş

İnsanlık tarihinin en eski dönemlerinden itibaren çeşitli medeniyetlerde hamam binaları meydana getirilmiştir. Ancak hamam bilhassa Roma devrinde çok yaygınlaşmış ve yıkanmanın dışında eğlence yeri karakterini de almıştır. Anadolu'da hamam geleneğine baktığımızda Türklerde hamam, şehirlerin, yerleşim yerlerinin vazgeçilmez bir unsuru olmuştur.[1]

Türk hamamları Selçuklulardan itibaren Beylikler ve Osmanlı Devleti döneminde dini ve ticari yapılarla birlikte şehir hayatının çekirdeğini oluşturmaktadır. Osmanlı Devleti'nin ilk başkenti olan Bursa, aynı zamanda Osmanlı hamam geleneğinin ilk oluşumlarının yaşandığı kenttir. Yüzyıllar boyu çeşitli medeniyetlere kucak açan Osmanlı Devleti'nin bulunduğu topraklar, kültürel zenginliği ile bir hazine niteliğindedir. Osmanlı Devleti'nin kültürel zenginliğini yansıtan kentlerden biri de Bursa şehridir. Osmanlı hamam geleneğinin en gözde olduğu dönemlerde, Bursa'da birbirinden güzel hamam ve kaplıcalar inşa edilmiştir. Bu dönemde Bursa'ya gelen Evliya Çelebi (1611-1684?) "Velhasıl Bursa, sudan ibarettir.", demiştir.[2]

15. yüzyıldan itibaren pek çok yabancı Bursa'ya gelmiş ve şehri ziyaret etmiştir. 15. yüzyıldan itibaren, seyahat amacıyla gelen yabancıların sayısı sürekli artarak 19. yüzyılda doruğa ulaşmıştır. Birçok diplomat[3], tüccar[4], din görevlisi ve ressam şehri ziyaret etmiştir.[5] Bir kısım seyyah da önemli bir

1 Semavi Eyice, "Hamam", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. 15, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, s. 402.

2 Hülya Taş, "Bursa'da Hamam Kültürü ve İşlevleri*", Turkish Studies, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 10/8, Ankara 2015, s. 1935; Elif Şehitoğlu, *Bursa Hamamları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2008, s. xi.

3 Austen Henry Layard (1817-1894) Bursa'ya gelen diplomatlardan en ünlülerinden biridir. 1817'de Paris'te doğmuş olan Austen Henry Layard, arkeolog, çivi yazısı uzmanı, sanat tarihçisi, politikacı ve diplomattır. 1839 yılında İstanbul'a geldikten sonra, Bursa, Kütahya, Afyon, Karaman, Silifke ve Adana'ya gitmiştir. Bkz. Kaya Bayraktar, "Arkeolog, Bankacı, Casus, Sefir: Austen Henry Layard ve Osmanlı Coğrafyası", *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C.12, S. 1, 2011, s. 282.

4 19. yüzyılda özellikle ipek ticareti yapmak için birçok tüccarın gelmiş olduğunu görüyoruz. Bkz. Mine Akkuş, "19. Yüzyılda Bursa'daki İpek Ticaretini Geliştirmeye Yönelik Bir Kurum: Vapur Kumpanyası ve Nizamnamesi", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S. 24, Ankara 2008, s. 1-20.

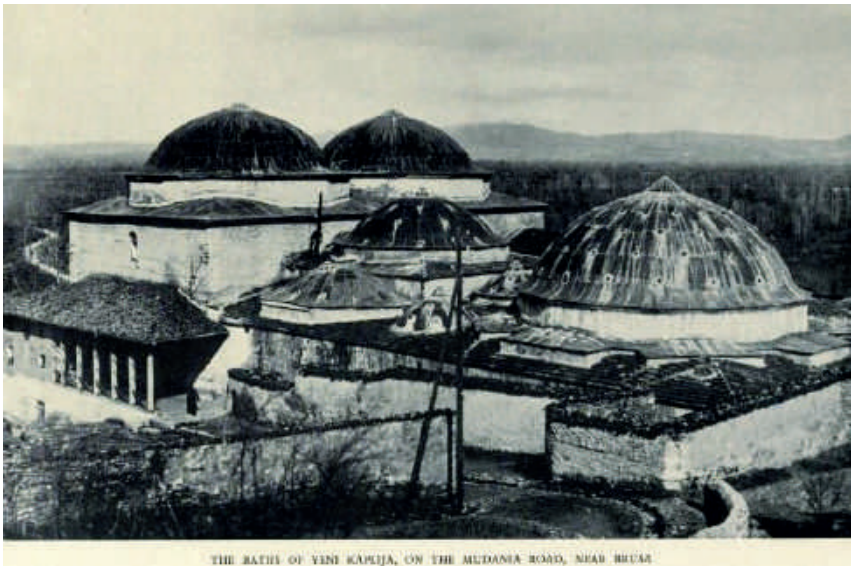
5 Bu seyyahlardan en ünlüsü İngiliz Elçiliği Kilisesi Rahibi olarak görev yapan Robert Walsh (1772-

tarih kenti olan Bursa'ya tarihi araştırmaların yanında, coğrafi araştırmalar[6] ve arkeolojik araştırmalar yapmak amacıyla gelmiştir.[7] Seyyahların büyük bir kısmı da Bursa'da turistik amaçla bulunmuştur. Bursa'nın sosyal yaşamı ve kültürel zenginliklerin yanı sıra hamamları da yüzyıllardır olduğu gibi 19. yüzyılda da seyyahların ilgisini çekmiştir. Yüzyıllardan beri, hamamları ile tanınan Bursa'yı ziyaret eden seyyahlar, şehre farklı amaçlarla gelmiş olsa da görmekteyiz ki çoğu hamamlara uğramadan gitmemiştir.

1852)'dır. Walsh yanında ressam Thomas Allom (1804-1872)'la birlikte seyahatler yapmıştır. Allom, 19. yüzyılda İstanbul ile bazı şehirler ve kasabaların resimlerini yapan İngiliz mimar ve ressamdır. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Semavi Eyice, "Thomas Allom", *DİA,* c. 2, İstanbul 1989, s. 505; Çoğu seyyahın Doğu seyahati sırasında en az bir kez hamama gitmesi gibi oryantalist ressamların çoğu da kariyerleri boyunca en az bir kez hamam sahnesi resmetmiştir. Fransız oryantalist ressam Jean Leon Gérome, bu akımın ve hamam resimlerinin en başarılı temsilcilerinden biridir. Bursa'yı da ziyaret eden Gérome, burada birçok çizim yapmış; daha sonraki yıllarda bu çizimlerinden yararlanarak tablolar üretmiştir. Bkz. Elvan Topallı, "Oryantalist Ressam Jean Leon Gérome'un Bursa da Büyük Hamam Tablosunun Düşündürdükleri", *Sağlık ve Su Kültürü*, Ed. Arın Namal, Ayşegül Demirhan Erdemir, Bozena Plonka Syroka, Reis Dijital Baskı Sistemleri, İstanbul 2014, s. 133-134.

6 İlm-i arza ait incelemelerde bulunmak ve fotoğrafla resimler çıkarmak üzere Bursa ve çevresine gelecek olan Alman araştırmacıya izin verilmiştir (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivi (BOA), İrade Hariciye (İ.HR.) nr. 366-51).

7 19. yüzyılda Bursa'ya birçok seyyah arkeolojik araştırma yapmak için gelmiştir. Bunlardan en bilinenlerinden biri İngiliz William Mitchel Ramsay (1851-1939)'dir. Ramsay Bursa'yı görmek ve önemli değerdeki eski eser ve binaların fotoğraf veya boya ile resimlerini almak isteğinde bulunmuştur. Seyahat sırasında, teshilat-ı lazıme için İngiltere Elçiliği'nden Hariciye Nezareti'ne gelen yazı ile padişahın izin vermesi istenmiştir. BOA, İ.HR. nr. 388-26. Osmanlı Devleti'ne hem gezmek hem de araştırma yapmak amacıyla gelen arkeologların sayısı oldukça fazladır. 19. yüzyılda özellikle Anadolu'ya gelen arkeologlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Burcu Kutlu Dilbaz, "Anadolu'daki Arkeolojik Kazılar (1860-1910)", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2014; Ayrıca bkz. Burcu Kutlu Dilbaz, *Osmanlı Devleti'nin Arkeoloji Politikası*, Okur Tarih, İstanbul 2018.

Görsel - 1 "Yeni Kaplıca"
(Norman Mosley Penzer, *The Harem*, Philadelphia: JB Lippincott, Philadelphia 1892, s. 230)

Batılı Seyyahlar ve Bursa'da Hamam Kültürü

Bursa'da ilk hamamlar Romalılar tarafından inşa edilmiş ve Bizanslılar döneminde de hamamlar kullanılmıştır. Osmanlı Devleti kurulduktan sonra Bursa'da çok sayıda hamamlar yapılmıştır. Gerek iyi gelir getirmesi, gerekse İslam'ın temizliğe verdiği önem ve bulunduğu merkezdeki camiye cemaat çekmesi gibi faydaları sebebiyle hamam yapımına önem verilmiştir. Tarih içinde Bursa'da elliden fazla halk hamamı yapılmıştır.[8] Bu hamamlar mimarisiyle dikkat çekmiş, bakımlı ve temiz olmasıyla ilgi görmüştür. Zamanla hamamlar tahribe uğrasa da onarılmış ve yeniden kullanılmak üzere tamir edilmiştir.[9] Bu tahriplerin en etkili olanları ise Bursa'da meydana gelen depremler olmuştur. Depremler hamamlara oldukça zarar vermiştir. Özellikle yıkım gücü büyük olan depremlerden sonra hamamların kullanılması için tamir edilmesi gerekmiştir. 1855

8 Şehitoğlu, *Bursa Hamamları*, s.26-27.

9 19. yüzyılda Demirtaş Hamamı yüzyıllardır ayakta kalmasına rağmen, bakımsız olmasından dolayı kullanılamamaktadır. Bu hamamın tamir edilerek yeniden kullanılmaya başlandığını görüyoruz. Bkz. BOA, Şura-yı Devlet (ŞD.) nr. 2413/1. Daha sonra depo olarak kullanılmak üzere Alay Kumandanlığı'na verilen hamam, 1930'lu yıllarda gaz deposu olarak kullanılmış ve 1970-71 yıllarında yeniden onarılmıştır. Son olarak 1987'de onarılan hamam hizmete açılarak kullanılmıştır. Bkz. Şehitoğlu, *Bursa Hamamları*, s.82-83.

depremi buna en iyi örnektir.[10] Depremden sonra Eski Kaplıca ve Çekirge kaynak sularının arttığı gözlemlenmiştir.[11]

Osmanlı Devleti'nin hamamlara özen gösterdiğini çıkarılan kanunnamelerde de görmekteyiz. Özellikle Celalzade'nin kaleme aldığı kanunnamede hamamların temizliği hakkında maddeler de vardır. Mesela, hamamcıların hamamı temiz tutması, hamam suyunun ılık ve hamamın sıcak olması, tasların kalaylı peştamalların temiz olması gerektiği bildirilir. Ayrıca tellakların da vazifelerini iyi yapmasının gerekliliği vurgulanmıştır.[12] 19. yüzyıla baktığımızda da Osmanlı Devleti'nin hamamların temizliğine dikkat ettiğini görmekteyiz. Dönem dönem hamamların teftiş edilerek, buralardan kötü kokuların çıkmaması için temizliklerine önem verilmiştir.[13] Hamamların temizliğine dikkat

Görsel - 2 "Bursa'da Çekirge'de Eski Kaplıca"
(İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Yıldız Albümü No: 90449/39)

10 1855'te Bursa'da meydana gelen deprem sonrasında Bursa'da Yeni Kaplıca ve Kara Mustafa Paşa Kaplıcası oldukça hasar almıştır. Yeniden kullanımı için tamir edilmesi uygun görülmüştür. Bkz. BOA, Sadaret Mektubi Kalemi Nezaret ve Deva'ir Evrakı (A. MKT. NZD.) nr. 157/45.

11 BOA, Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı (A. MKT. MHM.) nr. 414-89.

12 Süheyl Ünver, "Türk Hamamı", *Belleten*, c. 37, S. 145, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1973, s.92.

13 BOA, İrade Hususi (İ. HUS.) nr. 1/2.

edilmesinin yanı sıra, güvenli yerler olması için de çalışılmıştır. Hamamlara giden insanların güvenliği de düşünülmüş, şehirden uzakta, dağlarda, merkezden uzak noktalarda bulunan hamamların yakınlarına karakollar yapılmıştır.[14]

Yapısal olarak Bursa'daki Osmanlı dönemi hamamlarını baktığımızda, içinde bulundukları ve hizmet ettikleri kent dokusu parçasına göre, dört gruba ayırabiliriz. Bunlar külliye hamamları, çarşı hamamları, mahalle hamamları ve kaplıcalardır. Külliye hamamları, kentin ana gelişme noktalarını belirleyen yapılar olan külliyeler içinde kurulmuştur. Çarşı hamamları, kentin merkezinde ve zamanla çevresine doğru yayılan ticaret bölgelerinde kurulmuştur. Mahalle hamamları, çarşı ve külliyeler etrafında gelişen mahallelerde kurulmuştur. Kaplıcalar ise sıcak su kaynak bölgelerinde, yıkanma ve tedavi için kurulmuştur.[15] Böylece hamamlar, temizliği, güvenliği ve mimari yapısıyla, seyyahların gezdiği, kullandığı ve seyahatnamelerinde anlattıkları yerler olmuştur. Ayrıca tedavi edici özelliği ile de talep edilmiştir.[16]

Yüzyıllardır Anadolu'yu dolaşan gezginler ünlü Bursa hamamlarını ziyaret etmişler ve buradaki izlenimlerini yazılara aktararak hayranlıklarını belirtmişlerdir. Ortaçağ'ın değerli Müslüman seyyahı İbn Battuta (1304-1368/69)'dan[17], Türk tarihinin değerli seyyahı Evliya Çelebi (1611-1684?)'ye[18], Polonyalı seyyah Simeon (1584-?)'dan[19], Fransız Jean Thevonot (1633-1667)'a kadar birçok yerli yabancı gezgin Bursa'yı ziyaret etmiş ve seyahatnamelerinde Bursa hamamlarından bahsetmiştir.[20]

14 Yalova'da dağ hamamlarına giden yola bir Piyade Karakolhanesi yapılmış, böylece hamama gidenlerin emniyet altında olması amaçlanmıştır. Ayrıca birlikte hareket edebilmeleri için yol üzerine bir de süvari karakolhanesi yapılmıştır. Bkz. BOA, İrade Askeri (İ. AS.) nr. 18/38.

15 Şehitoğlu, *Bursa Hamamları*, s.27.

16 Klasik Osmanlı tıbbına göre hamam hem beden hem de ruh için en iyi ilaçtır. Hamam ve sağlığa etkisi hakkında bilgi için bkz. Nil Sarı, "Türkçe Tıp Yazmalarına Göre Hamam ve Sağlığa Etkisi", *Sağlık ve Su Kültürü*, Ed. Arın Namal, Ayşegül Demirhan Erdemir, Bozena Plonka Syroka, Reis Dijital Baskı Sistemleri, İstanbul 2014, s. 161-169.

17 Said Aykut, "İbn Battuta", *DİA*, c. 19, İstanbul 1999, s. 361-368.

18 Mücteba İlgürel, "Evliya Çelebi", *DİA*, c. 11, İstanbul 1995 s. 529-533.

19 Kasım Ertaş, "Ermeni Seyyah Polonyalı Simeon'un gözüyle 17. yüzyıl Osmanlı Toplumu", *I. Uluslararası İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Kongresi,* Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük 2018, s. 563-568. Osmanlı Devleti'ne farklı sebeplerle gelen bazı Polonyalı seyyahlar, diplomatlar ve sanatçılar da Osmanlı toplumunda su ve suyun sağlık üzerine etkisi ile ilgili hatıratlarında veya seyahatnamelerinde birtakım bilgiler vermiştir. Bkz. Hacer Topaktaş *Üstüner*, "Avrupa'dan Başka Bir Dünya Polonyalı Seyyah Jan Potocki'nin Anlatımında İstanbul ve Mısır (1784)", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sy. 30, 2016/2, 2019, s. 65-87.

20 Jean Thevenot, *Thevenot Seyahatnamesi*, Ed. Stefanos Yerasimos, çev. Ali Berktay, Kitap Yayınevi,

Özellikle Batılı seyyahların 19. yüzyılda Bursa'ya ziyaretlerinin arttığını ve seyahatnamelerinde hamamlara geniş yer verdiğini görüyoruz. Hatta bu seyyahların çoğunun Bursa hamamlarını görmek için geldiğini söyleyebiliriz.[21]

Görsel - 3 "Jean Jacques François Le Barbier'in Çizimiyle Hamam"
(Norman Mosley Penzer, *The Harem*, Philadelphia:
JB Lippincott, Philadelphia 1892, s. 212-213)

Batılı Seyyahların Bursa Hamamlarına İlgisi

Osmanlı topraklarında dolaşan Batılı seyyahlar burada çok yaygın olan hamam kültürüne ilgi göstermişler. Bilmedikleri ve alışamadıkları bir şey olan hamam, mimarisi ve burada yapılan işlemleri ilgilerini çekmiştir. Hamamlar hakkındaki izlenimlerini eserlerinde yazmışlardır.[22] Bu nedenle Bursa şehri, dünyanın dört bir yanından hamamlarının ününü duyup gelen insanlara ev sahipliği yapmıştır.

İstanbul 2014.

21 Nurşen Günaydın-Raif Kaplanoğlu, *Seyahatnamelerde Bursa*, Bursa Ticaret Borsası Yayınları, Bursa 2000, s. 17.

22 Eyice, "Hamam", s. 428.

Seyyahların çoğu, kendilerine oldukça farklı gelen hamamları seyahatnamelerinde detaylı olarak anlatmışlardır. Sağlık açısından olduğu kadar, sosyal hayatta da önemli bir yere sahip hamamlarla ilgili düşüncelerini belirtmişlerdir.

1834'te Bursa'ya gelen Fransız mimar, arkeolog ve gezgin Charles Texier (1802-1871), Bursa hamamlarına ilgi duymuş ve incelemiştir. Charles Texier Bursa hamamlarını Küçük Asya adlı eserinde uzunca anlatmıştır.[23] İlk olarak Bursa hamamlarının kısa tarihçesine değinmiş, Roma döneminde, Bizanslılar zamanında ve Osmanlı Devleti'nde Bursa hamamları hakkında bilgi vermiştir. Hamamların mimarisinden ve sanat tarihi açısından öneminden söz etmiştir. Bursa'da hamam kültürü ve geleneklerinden bahsetmiş ve son olarak da hamamlar hakkında kendi izlenimlerini aktarmıştır. Özellikle Bursa hamamlarının tedavi edici özelliğini şöyle vurgulamıştır:

"Bursa hamamlarında yapılan tedavilere ilişkin bütün masalları aktarmak için bir kuş olmalı idi; fakat bizzat kendimiz şahit olduğumuz bir rivayeti anlatmadan geçemeyeceğiz. Yeni Kaplıca hamamında ağrıları geçirmek için bir taş var imiş. Yaklaşık otuz santimetre çapında serpantin türünden beyaz bir yarım karpuz şeklinde olan bu taşın, altı yassı ve üstü yuvarlakmış ve bu tümsek tarafında, içinde bir kurşun parçası kalmış bir deliği varmış. Koleksiyonlarda eski terazileri görmüş olanlar, bu taşın da o türden olduğuna şüphe etmezler. Bu taşın özelliği, vücudun ağrı olan her neresine konulsa o ağrıyı yok etmesi imiş."[24]

Bursa hamamlarından bahseden bir diğer seyyah, 1835'te Osmanlı Devleti topraklarını ziyarete gelen ve burada 9 ay kalan İngiliz seyyah Julia Pardoe (1806-1862)'dur. Pardoe Bursa'daki hamamları gezmiş ve hamamlar hakkındaki izlenimlerini 1837 yılında yayınladığı kitabında ayrıntılı olarak anlatmıştır. Bursa'da ilk olarak Büyük Kaplıca'ya gitmiş, hamamın yapısını, sularını ve burada insanların nasıl yıkandığını anlatmıştır. Daha sonra Keramet Kaplıcası'na gittiğini ve burada bir

23 Charles Texier'in 1833-34 yıllarındaki gezi notlarını da kapsayan ve 1843'deki gezisinden sonra, yeni bulgularla zenginleştirilerek 1862 ve 1882'de iki defa basılan "Asie Mineure" son derece geniş olarak hazırlanmış bir eserdir. Bursa'nın sıcak sularını ve hamamlarını kitabında detaylı bir şekilde anlatmıştır. Bkz. Charles Texier, *Asie Mineure, Description Géographique et Archéologieque*, Typographie de Firmin Didot Freres, Paris 1862, pp. 122-125.

24 Charles Texier, *Asie Mineure, Description Géographique et Archéologieque*, s. 124-125. Charles Texier'in bu eseri daha sonra Türkçe olarak da basılmıştır. Charles Texier, *Küçük Asya: Coğrafyası, Tarihi ve Kültürü*, çev. Ali Suat, C. I, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara 2002, s. 205-210.

gece kalan hastanın, hastalığı ne olursa olsun iyileşeceğini duyduğunu söylemiştir. Fakat bunu deneyen hiç kimseye rastlamadığını belirtir. Genel olarak bilgi verdikten sonra bursa hamamlarından şöyle bahseder:

"Bursa'nın akar sıcak suları pek çoktur. Ama aralarında sıcaklık değişir. Hastalıkları kronik duruma gelen kişilerin gittikleri sular, öteki hastaların gittikleri yerlerdeki sulardan daha sıcaktır. Bunların en sıcağı, iki dakikada bir yumurtayı pişirir. Bir bölümü de ılıktır. Hepsinde değişik madenler vardır. Büyük havuzu dolduran suda kükürt çoktur." Pardoe daha sonra Bursa'nın Çekirge semtini anlatır: "Çekirge'de birçok evlerde kaplıca suyu vardır. Bunlar, her ne kadar bakımsızlarsa da kaplıca mevsiminde iyi kira getirirler. Bu evleri, çoğunlukla ekonomik durumu yerinde olan Rumlarla, Avrupalılar kiralarlar. Çekirge'nin bulunduğu yer, olağanüstü güzel bir yerdir."[25]

Bursa'ya gelip hamamları hakkında bilgi veren bir diğer seyyah da İsviçreli mimar Gaspare Trajano Fossati (1809-1883)'dir. Fosatti, Rusya'nın siparişi üzerine 1837'de bir elçilik binası yapmak üzere İstanbul'a gelen İsviçreli mimardır.[26] Fossati mimarlık yanında Türk hamamları ile çok ilgilenmiştir. Bir dönem Bursa'ya da giderek burada Çekirge'de Mustafa Paşa Kaplıcası'nın planını çizmiştir. İsviçre'de Bellinzona'daki arşivinde Türk hamamlarından ilham alınmak suretiyle Fossati'nin tasarladığı bir hamamın planı ile kesitine rastlanmıştır.[27]

İngiliz Elçiliği Kilisesi Rahibi olarak görev yapan Robert Walsh (1772-1852), Bursa hamamlarıyla ilgili gözlemlerini belirten bir diğer seyyahtır. Walsh ressam Thomas Allom (1804-1872) ile birlikte geziler yapar. Bu geziler sonucunda, Allom'un gravürleriyle zenginleşen, bir kitap yayınlar.[28] 1838 yılında yayınlanan kitapta, bursa hamamları ile ilgili şöyle demektedir;

"Buz gibi kar sularının arasında güçlü bir akıntıyla fışkıran kaynama derecesinde sıcak su çıkar topraktan. Bu sular, üzerinde dünyanın en soylu

25 Julia Pardoe, *The City of the Sultan and Domestic Manners of Turks, in 1836*, vol. II, Henry Colburn, Publisher, London 1836, s. 55-59; Günaydın-Kaplanoğlu, *Seyahatnamelerde Bursa*, s. 93-94.

26 Gaspare Trajano Fossati, İstanbul'da başta Ayasofya'nın tamiri olmak üzere birçok bina yapmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Semavi Eyice, "Gaspare Trajano Fossati", *DİA*, c. 13, İstanbul 1996, s. 170-173.

27 Eyice, "Hamam", s. 428.

28 Robert Walsh'ın 1838'de yayınladığı kitabında, Uludağ'a, Emir Sultan Camii'sine ve Bursa hamamlarına geniş yer vermiştir. Bkz. Thomas Allom, Robert Walsh, *Constantinople and the Scenery of the Seven Churches of Asia Minor*, Vol. I, Fisher, Son&Co, London 1838, s. 28-37.

hamamlarını oluşturan ulu kubbelerin yükseldiği mermer havuzlarda toplanır. En zorunlu ve vazgeçilmez ödevi vücudunu yıkamak olan bu halk için böylesine özgün ve sürekli cazibeleriyle bu kentin terkedilmiş diğer başkentlerin yazgısından kurtulmasında şaşılacak bir şey yok. Derler ki: Doğa, Bursa'yı sanki Türkler için yaratmış. Onun için Bursa Avrupa'daki başkentten bugün daha güzeldir."[29]

Bursa'yı ve sularını tanımladıktan sonra, hamamların muhteşem olduğunu söyleyerek hayranlığını ifade eder.

Görsel - 4: "Erkekler Hamamı"
(Thomas Allom, Robert Walsh, *Constantinople and the Scenery of the Seven Churches of Asia Minor*, Vol. I, Fisher, Son&Co, London 1838, s.34-35)

Bursa'nın hamamlarından etkilenen seyyahlardan bir diğeri de Avusturyalı Doktor Charles Ambroise Bernard (1808-1844)'dır. Bernard 1838 ile 1843 yılları arasında Sultan Mahmud zamanında Galatasaray Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane'de öğretmenlik yapmak üzere Viyana'dan davet edilmiştir. Bernard, ülkede bulunduğu süre içerisinde tıp alanında yaptığı pek çok yenilik yanında, sağlık için doğal kaynakların incelenmesine yönelmiştir. Bundan dolayı Yalova ve Bursa kaplıcalarını

29 Günaydın-Kaplanoğlu, *Seyahatnamelerde Bursa*, s. 104.

incelemiş, buralarda uzun süreler kalarak incelemelerde bulunmuştur. Bernard, Bursa ve Yalova Kaplıcalarında, çevresel faktörlerle birlikte bilimsel incelemeleri gerçekleştirerek 1842'de Fransızca yazdığı "Les Bains de Brousse" isimli kitabı çıkmıştır.[30] Bu eser Osmanlı Devleti'nde hamamları anlatan ilk kaplıca risalesidir.[31] Kitabın içinde 2 Resim ve 1 şekil vardır ve toplamda 99 sayfadır. Eser, başlıca üç kısımdan oluşmaktadır. İlk olarak giriş bölümünde Bursa banyolarını inceleme gereğinden söz etmekte kaplıcaların kullanımına ait bilgiler vermektedir. İstanbul'da herkesin Bursa kaplıcalarının faydalarından bahsettiğini, ama Bernard, bunun kendisinin ilgisini çekmediğini belirtir. Fakat 5 ay süren şiddetli göz ağrısı çekmeye başlayınca, buraya gitmeye karar verdiğini anlatır. Burada 20 gün kalmış ve bu süre içinde eski sağlığına kavuşmuştur. Bu nedenle bu kitabı yazdığını anlatır. Kitabın bölümleri ise şöyledir: Birinci bölüm "Ilıcaların nasıl kullanılacağına" dair olup, ikinci bölüm Bursa ve civarındaki sıcak su kaynaklarını anlatmaktadır. Üçüncü ve son bölümde Bursa'daki camii ve türbeler hakkında bilgi vermektedir. Eser yüzyıllardır tıbbın su ile kesişme noktasını göstermesi açısından önemli bir örnek teşkil etmektedir.[32] Bernard bu eserinden başka üç eser daha yayınlamıştır.[33]

30 Charles Ambroise Bernard, *Les Bains de Brousse, En Bithynie (Turqui Ed'Asia)*, Imprimerie de Mille Fréres, Constantinople 1842; Kitap günümüz Türkçesine 1943 yılında Rıza Ruşen Yücer tarafından çevrilmiştir. Bkz. Charles Ambroise Bernard, *Bursa Banyoları*, çev. Rıza Ruşen Yücer, Kenan Matbaası, İstanbul 1943.

31 Hülya Öztürk, Cezmi Karasu, "Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane'nin Kurucusu Charles Ambroise Bernard'ın Eserleri ve Osmanlıya Etkileri Üzerine Bir Değerlendirme", *Adli Tıp Bülteni*, Eskişehir 2014, c. 19, S. 3, s. 133.

32 Hülya Öztürk, *Mekteb-i Tubbıye-i Adliye-i Şahane ve Kurucusu Charles Ambroise Bernard,* Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2009, s. 79-84; Hülya Öztürk, "Charles Ambroise Bernard'ın (1808-1844) Kaplıca Risalesi Üzerine Bir Değerlendirme", *Osmangazi Tıp Dergisi*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, c. 37, S. 2, Eskişehir 2015, s. 1.

33 Bernard'ın diğer eserleri şunlardır: *Elemens de Botanique a l'usage des Eleves a Recole de Medicine Imperiale de Galata-Serai (1842); Precis de Percussion et D'auscultation a J'usage de ses leçons (1843); Pharmacopoea Castreusis Ottomana- Pharmacopee Militaire Ottomane (1844)* ayrıntılı bilgi için bkz. Semavi Eyice, "Karl Ambros Bernard", DİA, c. V, İstanbul 1992, s. 520-521; Ayrıca bkz. Canan Kaya, "Osmanlı Devleti Hizmetinde Çalışan Üç Yabancı Danışman: Charles Ambroise Bernard, Helmunt von Moltke, Guiseppe Donizetti", Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2002.

Görsel - 5 "Bursa'da Kükürtlü Kaplıcası"
(İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Yıldız Albümü No: *90761/27*)

Bursa hamamlarını anlatan bir diğer seyyah da Fransız Jean Henri Abdolonyme Ubicini (1818-1884) 1846'da seyahat için Osmanlı Devleti'ne gelmiştir. Bu seyahatinden sonra 1848'de Bursa ve İzmir'e ve 1855'te de İstanbul'a gelmiş ve birkaç yıl burada kalmıştır. Ubicini bu topraklardaki izlenimlerini anlatan sekiz tane kitap çıkartmıştır. La Turquie Actuelle adlı kitabında, devletin yeniden yapılanması, kurumlar, saray, bürokratik ve askerî durum anlatılırken bu konuların yanında günlük yaşam, Türkiye'de kadının konumu, gelenek ve görenekler de büyük ölçüde kişisel gözlemlere dayanılarak açıklanmaktadır.[34] Eserinde Bursa hamamlarını da anlatmıştır. "Bursa'nın sahip olduğu en büyük nimet termal sularıdır." der. Ubicini de Bursa'daki hamam turizminden bahseder ve insanların sık geldiği, banyo mevsimi olarak adlandırdığı, bir dönemden bahseder:

"Banyo mevsimi genellikle Mayıs'ta başlar, bir de sonbahar mevsimi vardır. Bu tarihlerde Bursa, kimi termal sularının ününe kapılarak, kimi bir süre sayfiye havası içinde yaşama hevesiyle koşan kalabalık bir ziyaretçi kitlesiyle dolup taşar. Bunlar çoğunluk İstanbullu, İzmirli, Odesalı tüccarlar Pera Mahallesi'ndeki diplomatlar ve Orta Doğu'yu ziyaret eden

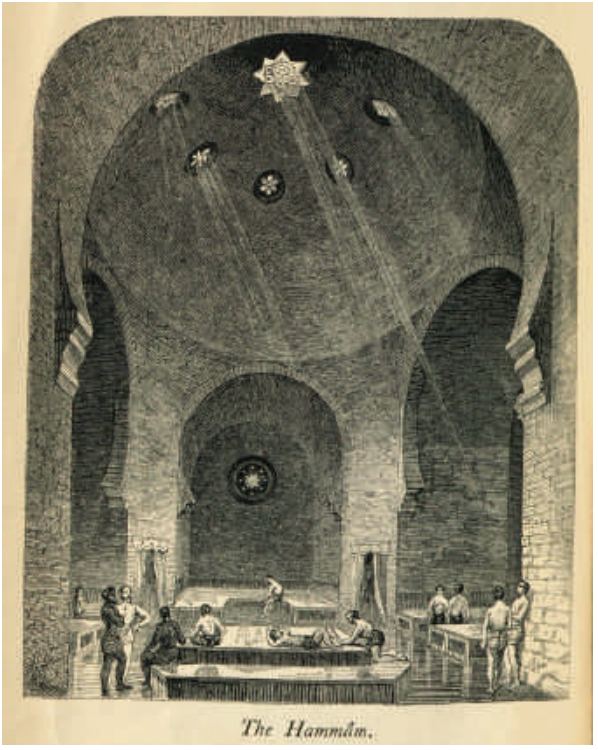
34 Ubicini, İslâm'ın Türkiye'deki hukuk düzeni ve günlük yaşayış üzerindeki etkisini inceler. Tanzimat'la başlayan yeni yasaları değerlendirir; yasaların getirdiği yenilikleri tahlil eder; okullar, kütüphaneler, basın, maliye, posta sistemi, ordu ve toplumsal yapı üzerinde incelemeler yapar. Ayrıntılı bilgi için bkz. Zeki Arıkan, "Jean Henri Abdolonyme Ubicini", *DİA*, c. 42, İstanbul 2012, s. 32-33.

ender birkaç turisttir. Türkler nadiren görülür ve bu ender kişiler Bab-ı Ali'nin memurları, yani reformcu Türklerdir."[35]

Ubicini ayrıca Türk hamam kültürü ile ilgili düşüncelerini şöyle ifade eder:

"Türk kadınlarının asıl eğlencesi hamamdır. Zaten Cuma günleri mecburidir, öbür günler de bir şenlik partisi telakki edilmektedir. Aleladenin üstünde bir tek harem yoktur ki, lüks dekorlu bir veya birkaç hamamı bulunmasın. Geri kalanı umumi hamamlara gider, yiyip içerler, günün yarısını da orada geçirirler."[36]

Ubicini Bursa hamamlarını aynı zamanda sosyal buluşma mekanı olarak da tanımlamaktadır.

Görsel- 6 "Türk Hamamı"
(David Urquhart, *Manuel of The Turkish Bath*, Ed. John Fife, London 1865)

35 Günaydın-Kaplanoğlu, *Seyahatnamelerde Bursa*, s. 127-128.

36 Jean Henri Abdolonyme Ubicini, 1855'de Türkiye, c. II, çev. Ayda Düz, Kervan Matbaacılık Sanayii, İstanbul 1977, s. 104.

Seyyahlar Bursa hamamlarıyla ilgili son derece temiz ve bakımlı olduklarına belirtirler. Bunların yanında seyyahlar, İstanbul'daki hamamlara nazaran Bursa'daki hamamların şifalı birçok özelliği bulunduğunu belirtirler. Bu seyyahlardan biri de Doğubilimci seyyah olan Fransız Clement İmbault Huart (1854-1927)'tır. Huart 1891 yılında Bursa'ya yolculuğa çıkmaya hazırlanmaktadır.[37] Yolculuk öncesinde Bursa hakkında duyduklarından şöyle bahseder:

"İstanbul'dan Bursa'ya yapılacak bir yolculuk değişiklik yönünden fazla bir şey getirmez, basit turistik seyahattir. Her yıl sayısız insan bu işi başarmaktadır. Avrupa'dan gelenler klâsik Akdeniz turnesinden sonra ellerinde Murray, Baedeker yahut Joanne rehberleri olduğu halde buraya akın ederler. Kimi, doktor tavsiyesi üzerine şifalı sulara koşar, diğerleri sâdece dinlenmeyi arzu eder. Bütün bu geziler Mayıs ve Eylül ayları boyunca devam ederek İstanbul-Bursa arasında yoğun bir trafiğe yol açar."

Seyahat öncesinde bu yorumları yapan Huart Bursa'da kaldıktan sonra, söylenilenlerin doğru olduğunu kabul etmiş olacak ki Bursa'nın özellikle hamamlarının çok olduğu Çekirge semti için "Kaplıcalar ülkesi Çekirge" demiştir.[38]

Huart, Ubicini gibi banyo mevsiminden bahseder ve bu dönemde Bursa hamamlarının oldukça talep edildiğini bildirir. Bu da bize genelde seyyahların bu dönemde geldiklerini göstermektedir. Ayrıca Huart da Pardoe ve Fosatti gibi Çekirge semtinin hamamlar bakımından zengin olduğunu belirtmektedir. Seyyahların da dediği gibi Bursa'nın Çekirge semtinde doğal kaynak suları bol bulunmaktadır.[39] Bu kaynak suları hem evlerde kullanılmış hem de hamamlarda değerlendirilmiştir.[40] Bu nedenle Çekirge semti hamamların bol olduğu ve seyyahların da uğrak yeri olan bir semttir.[41]

37 1878'de İstanbul'daki Fransız elçiliğine tercüman olarak tayin olan Clement İmbault Huart, İstanbul'da yirmi yıl kadar kalmıştır. İslam medeniyet ve tarihiyle yakından ilgilenmiştir. Bursa'yı da kapsayan bir Anadolu gezisi yapmış ve bu gezisinde tuttuğu notlarını "Konia, La villle des Derviches Tourneurs, Souvenirs d'un Voyage en Asie Mineure" adlı kitabında yayınlamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Semavi Eyice, "Clement İmbault Huart", *DİA*, c. 18, İstanbul 1998, s. 261-264

38 Günaydın-Kaplanoğlu, *Seyahatnamelerde Bursa*, s. 175-176.

39 Bursa'nın kaynak suları ile ilgili bkz. Gönül Cantay, "Bursa'da Sular, Kaynakları ile Kaplıcalar", ***Sağlık ve Su Kültürü***, Ed. Arın Namal, Ayşegül Demirhan Erdemir, Bozena Plonka Syroka, Reis Dijital Baskı Sistemleri, İstanbul 2014, s. 250-255.

40 BOA, Cevdet Evkaf (C.EV.) nr. 254/12990.

41 Bursa'daki sağlık turizmi ile ilgili bilgi için bkz. Yusuf Oğuzoğlu, "Bursa Çekirge'deki Eski Kaplıca

Banyo mevsiminden bahseden bir diğer seyyah da İngiliz Georgina Max Müller'dir. Müller Bursa hamamlarının tedavi edici yönünden bahsederek ve özellikle Mayıs ayında gelindiğini şöyle anlatır:

"Meşhur kükürtlü ve çelikli suları görmek için şehir dışındaki kaplıcalara gittik. Hastaların, bilhassa romatizmalıların en çok Mayıs ayında tedavi için gidip kaldıkları bu kaplıcalı otellerden birini gezdik".

Ayrıca seyyah, Bursa hamamlarının güzelliğinden ve kadınların bu hamamlarda nasıl yıkandığından da bahseder.[42]

Asker ve devlet adamı Feldmareşal Helmuth von Moltke (1800-1891), Baptistin Poujoulat, İngiliz George William Frederick Howard (1802-1864), Fransız arkeolog Georges Perrot (1832-1914) da Bursa hamamların genel özelliklerinden ve hamamlar hakkındaki görüşlerinden bahsederler.[43]

Konumuz gereği 19. yüzyılda Bursa'daki hamamlara gelen Batılı seyyahlardan bahsetmekteyiz. Fakat çalışmayı yaparken görülmektedir ki Bursa hamamları, yabancı turistlerin ilgisi kadar belki daha da fazla yerli turistin de ilgisini çekmiştir. Osmanlı topraklarının her köşesinden hamamlarının ününü duyup Bursa'ya gelmek isteyenler vardır.[44]

ve Kendin Sağlık Turizmi Potansiyeli", *Sağlık ve Su Kültürü*, Ed. Arın Namal, Ayşegül Demirhan Erdemir, Bozena Plonka Syroka, Reis Dijital Baskı Sistemleri, İstanbul 2014, s. 170-180.

42 Georgina Max Müller, *Letters from Costantinople*, Longmans, Green and Co., London 1897, s. 160-161; Eser Türkçeye çevrilmiştir. Mrs. Max Müller *İstanbul'dan Mektuplar*, Tercüman, İstanbul 1978.

43 Helmuth von Moltke'nin Bursa hamamlarından bahsettiği eseri: *Briefe* über *Zustande und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835-1839*, Berlin 1841. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kemal Beydilli, "Helmuth Von Moltke", *DİA*, C 30, İstanbul 2005, s. 267-268. Baptistin Poujoulat'ın Bursa hamamlarından bahsettiği eseri: *Voyage dans L'Asie Mineure et en Mesopotamie*, Paris 1840; George William Frederick Howard'ın Bursa hamamlarından bahsettiği eseri: *Diary in Greek and Turkish Waters*, London 1854; Georges Perrot'un Bursa hamamlarından bahsettiği eseri: *Souvenirs D'un Voyage en Asie Mineure*, Paris 1864: Seyyahlar hakkında bilgi için bkz. Günaydın-Kaplanoğlu, *Seyahatnamelerde Bursa*, s. 100-149.

44 Arşiv belgelerinde birçok yerli turistin hamamlarda tedavi görmek için Bursa'ya gitmek istediğini görüyoruz. Bunlardan bir örnek verecek olursak; Şura-yı Devlet Aza Mülazımı Ali Bey'in Haziran 1898'de, tedavi olmak için Bursa hamamlarına gitmek istediğini ve bunun için izin aldığını görüyoruz. Bkz. İrade Hususi (İ. Hus.) nr. 65/78.

Görsel - 7 "Bursa'da Yeni Kaplıca"
(İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Yıldız Albümü No: *90449/38*)

Kentin her yanına yayılmış olan hamamlarıyla meşhur Bursa'da hamam kültürünün çok gelişmiş olmasından dolayı, halkın sürdürdüğü gelenek ve göreneklerle bu kültürün devam ettiği görülür.[45] Tarih boyunca hamamlar sadece temizlenilen bir yer değil, toplumsal hayatın vazgeçilmez bir parçası olarak devam eden bir kültürün simgesidir. İmparatorları, kraliçeleri, sultanları iyileştiren, hastalara derman olan Bursa hamamları Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti döneminde de kullanılmaya devam etmiştir. Roma ve Bizans'tan kalan hamamların onarımları gerçekleştirildiği gibi yeni hamam ve kaplıcalar inşa edilerek hamam geleneği günümüze değin sürmüştür.

Bugün Bursa'nın tarihi merkezinde 41 adet Osmanlı dönemi halk hamamı bulunmaktadır. Bunların 14'ü mahalle hamamı, 11 tanesi kaplıca, 10 tanesi çarşı hamamı ve 6'sı külliye hamamıdır.[46] Günümüze gelebilen Bursa merkezindeki hamam ve kaplıcaların en tanınmışları; Sultan I. Murad

45 Bursa'da gelin hamamı, asker ve damat hamamı, adak hamamı, kırk hamamı gibi özel günlerde hamamlarda kutlanılan gelenekler vardır. Bugün de bu gelenekler devam ettirilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hülya Taş, "Bursa'da Hamam Gelenekleri", *Sağlık ve Su Kültürü*, Ed. Arın Namal, Ayşegül Demirhan Erdemir, Bozena Plonka Syroka, Reis Dijital Baskı Sistemleri, İstanbul 2014, s. 196-199.

46 Şehitoğlu, *Bursa Hamamları*, s.30-31.

tarafından yaptırılan Armutlu Hamamı, Sultan I. Bayezid tarafından yaptırılan Kükürtlü Hamamı, Kanuni Sultan Süleyman'ın veziri Rüstem Paşa tarafından yaptırılan Yeni Kaplıca, Kara Mustafa Paşa'nın kendi adına yaptırdığı Kara Mustafa Paşa Hamamı, 14. yüzyıla ait Çekirge Hamamı ve Sultan II. Murad dönemine ait Çakırağa Hamamı asırlardır şifa dağıtmaya devam etmektedir.

Sonuç

Yaşamsal gereksinimlerinden biri olan suyun temizlik amacıyla kullanımı, hamamların yapımına yol açmıştır. Türklerin yaşamında hamamlar sadece bir yıkanma yeri değil, daha ötesi sağlık, sosyal ve kültürel etkinliklerin yaşandığı merkezler olmuştur.

Tarihte çok önemli bir fonksiyonu olan hamam geleneği, modern banyo alışkanlıklarından dolayı, günümüzde eskisi kadar olmasa da Türk kültürünün önemli bir parçası olarak varlıklarını devam ettirmeye çalışmaktadır. Günümüzde hamam geleneğinin devam ettiği birkaç ilden biri de Bursa'dır. Bedensel, temizliğin yanı sıra, eğlence, doğum ve evlilikle ilgili pek çok sosyal olaya sahne olması açısından, Türk toplumunun yaşamında oldukça önemli bir yeri vardır.

Osmanlı Devleti'ne gelen seyyahlar hamamlara oldukça ilgi duymuştur. Bu nedenle hamamlarıyla ünlü Bursa seyyahların gözde merkezidir. Bursa'ya gelen seyyahların hemen hemen hepsi hamamlara uğramadan gitmemiştir. Seyyahlar hamamları ve Osmanlı toplumunda hamamların etkisini, seyahatname, mektup, gezi notu ve hatıratlarında çoğu kez detaylı bir biçimde anlatmıştır. Bursa hamamlarını 19. yüzyılda ziyaret eden Batılı seyyahlardan verilen örneklerden görüleceği üzere seyyahların verdiği bilgiler ayrıntıda farklılıklar gösterse de genelde değindikleri konular birbirine benzerdir. Seyyahlar genel itibariyle Bursa hamamlarını olumlu ifadelerle tasvir etmekte ve Bursa'nın bir su şehri olduğuna vurgu yapmaktadırlar. Şehrin günümüzde de bu özelliğini büyük oranda koruduğu da söylenebilir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA İrade Hariciye (İ.HR.) nr. 366-51; 388-26.

BOA Şura-yı Devlet (ŞD.) nr. 2413/1.

BOA Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı (A. MKT. MHM.) nr. 414-89.

BOA Sadaret Mektubi Kalemi Nezaret ve Deva'ir Evrakı (A. MKT. NZD.) nr. 157/45.

BOA İrade Hususi (İ. HUS.) nr. 1/2.

BOA İrade Askeri (İ. AS.) nr. 18/38.

BOA Cevdet Evkaf (C.EV.) nr. 254/12990.

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi

Fotoğraf Albümleri

Yıldız Albümü: 90449/38; 90449/39; 90761/27

Literatür

AKKUŞ, Mine, "19. Yüzyılda Bursa'daki İpek Ticaretini Geliştirmeye Yönelik Bir Kurum: Vapur Kumpanyası ve Nizamnamesi", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S. 24, Ankara 2008, s. 1-20.

ALLOM, Thomas- WALSH, Robert, *Constantinople and the Scenery of the Seven Churches of Asia Minor*, Vol. I, Fisher, Son&Co, London 1838.

ARIKAN, Zeki, "Jean Henri Abdolonyme Ubicini", DİA, c. 42, İstanbul 2012, s. 32-33.

AYKUT, Said, "İbn Battuta", *DİA*, c. 19, İstanbul 1999, s. 361-368.

BAYRAKTAR, Kaya, "Arkeolog, Bankacı, Casus, Sefir: Austen Henry Layard ve Osmanlı Coğrafyası", *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C.12, S. 1, 2011, s. 281-302.

BERNARD, Charles Ambroise, *Les Bains de Brousse, En Bithynie (Turqui Ed'Asia)*, Imprimerie De Mille Fréres, Constantinople 1842.

BERNARD, Charles Ambroise, *Bursa Banyoları*, çev. Rıza Ruşen Yücer, Kenan Matbaası, İstanbul 1943.

BEYDİLLİ, Kemal, "Helmuth Von Moltke", *DİA*, C 30, İstanbul 2005, s. 267-268.

CANTAY, Gönül, "Bursa'da Sular, Kaynakları ile Kaplıcalar", *Sağlık ve Su Kültürü*, Ed. Arın Namal, Ayşegül Demirhan Erdemir, Bozena Plonka Syroka, Reis Dijital Baskı Sistemleri, İstanbul 2014, s. 250-255.

ERTAŞ, Kasım, "Ermeni Seyyah Polonyalı Simeon'un gözüyle 17. yüzyıl Osmanlı Toplumu", *I. Uluslararası İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Kongresi*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük 2018, s. 563-568.

EYİCE, Semavi, "Clement İmbault Huart", *DİA*, c. 18, İstanbul 1998, s. 261-264.

EYİCE, Semavi, "Gaspare Trajano Fossati", *DİA*, c. 13, İstanbul 1996, s. 170-173.

EYİCE, Semavi, "Hamam", *DİA*, c. 15, İstanbul 1997, s. 402-430.

EYİCE, Semavi, "Karl Ambros Bernard", *DİA*, c. 5, İstanbul 1992, s. 520-521.

EYİCE, Semavi, "Thomas Allom", *DİA*, c. 2, İstanbul 1989, s. 505.

GABRİEL, Albert, *Une Capitale Turque, Brousse, Bursa*, E. De Boccard, Paris 1958.

GÜNAYDIN, Nurşen - KAPLANOĞLU, Raif, *Seyahatnamelerde Bursa*, Bursa Ticaret Borsası Yayınları, Bursa 2000.

İLGÜREL, Mücteba, "Evliya Çelebi", *DİA*, c. 11, İstanbul 1995, s. 529-533.

KARASU, Cezmi-ÖZTÜRK, Hülya, "Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane'nin Kurucusu Charles Ambroise Bernard'ın Eserleri ve Osmanlıya Etkileri Üzerine Bir Değerlendirme", *Adli Tıp Bülteni*, Eskişehir 2014, c. 19, S. 3, s. 125-134.

KAYA, Canan, "Osmanlı Devleti Hizmetinde Çalışan Üç Yabancı Danışman: Charles Ambroise Bernard, Helmunt Von Moltke, Guiseppe Donizetti", Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2002.

KUTLU DİLBAZ, Burcu, "Anadolu'daki Arkeolojik Kazılar (1860-1910)", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2014.

KUTLU DİLBAZ, Burcu, *Osmanlı Devleti'nin Arkeoloji Politikası*, Okur Tarih, İstanbul 2018.

MAX MÜLLER, Georgina, *Letters from Costantinople*, Longmans, Green and Co., London 1897.

MAX MÜLLER, Georgina, İstanbul'dan Mektuplar, Tercüman, İstanbul 1978.

MOSLEY PENZER, Norman, *The Harem*, Philadelphia: JB Lippincott, Philadelphia 1892.

OĞUZOĞLU, Yusuf, "Bursa Çekirge'deki Eski Kaplıca ve Kendin Sağlık Turizmi Potansiyeli", *Sağlık ve Su Kültürü*, Ed. Arın Namal, Ayşegül Demirhan Erdemir, Bozena Plonka Syroka, Reis Dijital Baskı Sistemleri, İstanbul 2014, s. 170-180.

ÖZTÜRK, Hülya, "Charles Ambroise Bernard'ın (1808-1844) Kaplıca Risalesi Üzerine Bir Değerlendirme", *Osmangazi Tıp Dergisi*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, c. 37, S. 2, Eskişehir 2015, s. 1-8.

ÖZTÜRK, Hülya, *Mekteb-i Tıbbıye-i Adliye-i Şahane ve Kurucusu Charles Ambroise Bernard,* Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2009.

PARDOE, Julia, *The City of the Sultan and Domestic Manners of Turks, in 1836*, vol. II, Henry Colburn, Publisher, London 1836.

SARI, Nil, "Türkçe Tıp Yazmalarına Göre Hamam ve Sağlığa Etkisi", *Sağlık ve Su Kültürü*, Ed. Arın Namal, Ayşegül Demirhan Erdemir, Bozena Plonka Syroka, Reis Dijital Baskı Sistemleri, İstanbul 2014, s. 161-169.

ŞEHİTOĞLU, Elif, *Bursa Hamamları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2008.

TAŞ, Hülya, "Bursa'da Hamam Kültürü ve İşlevleri", *Turkish Studies, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 10/8, Ankara 2015, s.1931, 1948.

TEXIER, Charles, *Asie Mineure, Description Géographique et Archéologieque*, Typographie de Firmin Didot Freres, Paris 1862.

TEXIER, Charles, *Küçük Asya: Coğrafyası, Tarihi ve Kültürü*, çev. Ali Suat, C. I, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara 2002.

THEVENOT, Jean *Thevenot Seyahatnamesi*, Ed. Stefanos Yerasimos, çev. Ali Berktay, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014.

TAŞ, Hülya, "Bursa'da Hamam Gelenekleri", *Sağlık ve Su Kültürü*, Ed. Arın Namal, Ayşegül Demirhan Erdemir, Bozena Plonka Syroka, Reis Dijital Baskı Sistemleri, İstanbul 2014, s. 196-199.

TOPAKTAŞ ÜSTÜNER, Hacer, "Avrupa'dan Başka Bir Dünya Polonyalı Seyyah Jan Potocki'nin Anlatımında İstanbul ve Mısır (1784)", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sy. 30, 2016/2, 2019, s. 65-87.

TOPALLI, Elvan, "Oryantalist Ressam Jean Leon Gérome'un Bursa da Büyük Hamam Tablosunun Düşündürdükleri", *Sağlık ve Su Kültürü*, Ed. Arın Namal, Ayşegül Demirhan Erdemir, Bozena Plonka Syroka, Reis Dijital Baskı Sistemleri, İstanbul 2014, s. 131-139.

UBICINI, Jean Henri Abdolonyme, *1855'de Türkiye*, c. II, çev. Ayda Düz, Kervan Matbaacılık Sanayii, İstanbul 1977.

URQUHART, David, *Manuel of The Turkish Bath*, Ed. John Fife, London 1865.

ÜNVER, Süheyl, "Türk Hamamı", *Belleten*, c. 37, S. 145, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1973.